

بازتاب هنر ایران باستان در تزئینات وابسته به معماری خانه امام جمعه و خانه منسوب به امیر کبیر

کامران سخن پرداز * دکتر محسن مرادی **

تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۶/۲۶

تاریخ پذیرش مقاله: ۸۸/۱۲/۲۰

چکیده

با آغاز سلسله قاجاریه و گزینش تهران به عنوان پایتخت، آرایه کاران این دوره به پیروی از سفارش دهندگان و بانیان اصلی آثار معماری، گرایش آشکاری به بهره‌گیری از مضامین و عناصر تزئینی هنر ایران باستان در تزئینات وابسته به معماری بناهای این دوره داشته‌اند. در این مقاله با انجام مقایسه‌ای تطبیقی میان تزئینات وابسته به معماری دو بنای مربوط به دوره قاجار با عنوان خانه امام جمعه و خانه منسوب به امیر کبیر و عناصر تزئینی ایران باستان، به شناسایی و معرفی آن بخش از تزئینات وابسته به معماری این دو بنا که تحت تاثیر هنر ایران باستان طراحی و اجرا گردیده، توجه شده است. عمده تزئینات این دو بنا که تحت تاثیر هنر ایران باستان شکل گرفته است، شامل بازسازی نقشمایه‌ها و مضمون‌های رایج در دوران ساسانی است.

واژگان کلیدی

تزئینات معماری، قاجار، خانه امام جمعه، خانه امیرکبیر، گچ بری، نقش برجسته، کاشی کاری.

* کارشناس ارشد پژوهش هنر دانشکده هنر شاهد، استان تهران، شهر تهران Email: artresearcher@gmail.com

** استاد یار و عضو هیئت علمی دانشکده هنر دانشگاه شاهد، استان تهران، شهر تهران Email: marasy@shahed.ac.ir

مقدمه

معماری ایران در دوران چند هزار ساله تاریخ خود، فراز و نشیب‌های بسیار داشته و در پیکر بندی آن عواملی چون رویدادهای تاریخی، ویژگی‌های فرهنگی، پشتوانه‌های اقتصادی و شرایط اقلیمی تاثیر فراوان داشته است. تداوم معماری بومی و وابسته به خواست، موقعیت اجتماعی و توان اقتصادی طبقه عامه، که در آن بیش تر کاربری مسکونی مورد نظر بوده، در دوره‌های مختلف تاریخ ایران، با دگرگونی‌های کم و بیش ناچیز، تداوم داشته است. در حالی که در معماری وابسته به طبقه حاکم، به تناسب قدرت سیاسی و توان اقتصادی دولتمردان در دوره‌های گوناگون تاریخی، با گونه‌ای از آثار معماری رو به رو هستیم که بیش تر، آن‌ها را با نام‌هایی چون کاخ، قصر، کوشک، تخت، عمارت و واژگانی از این دست می‌شناسیم. این بناها ضمن برخورداری از دست‌آورد‌های هنری دوره‌های پیشین در تمامی گونه‌های معماری اعم از معماری شاهانه و عامیانه، عام‌المنفعه و یا با کاربری انحصاری در بردارنده ویژگی‌هایی از نظر ساختار و آرایه می‌باشند که متمایز از سایر سازه‌های معماری در دوره خود و دوره‌های پیشین جلوه می‌کند.

در هنگام به حکومت رسیدن آغا محمدخان قاجار و آغاز سلسله قاجاریه و گزینش تهران به عنوان پایتخت، هنر معماری ایرانی با هنر درخشان دوران صفوی و دوره‌های پیش از آن فاصله زیادی گرفته بود. به تحقیق، معماران و آرایه‌کاران عصر قاجار به پیروی از فرمان شاهان، دولتمردان و رجال سیاسی به عنوان سفارش دهندگان و بانیان اصلی سازه‌های معماری این دوره، گرایش آشکاری به بهره‌گیری از نقشمایه‌ها و عناصر تزیینی به کار رفته در هنر ایران باستان داشته‌اند. بازتاب این تمایل

تصویر ۱- ج: ستون سنگی متشکل از چهار مجسمه با سر انسان-دیو بر دوش در حیاط کاخ چهلستون اصفهان، مأخذ: نویسنده

تصویر ۱- ب: یکی از دو ستون سنگی متشکل از چهار مجسمه با سر انسان-دیو بر دوش در خانه امام جمعه، مأخذ: نویسنده

در تزیینات وابسته به معماری بناهای شاخص عصر قاجار در سراسر ایران از جمله عمارت مخمخ در بجنورد، عمارت نارنجستان قوام در شیراز، تکیه معاون الملک در کرمانشاه، عمارت ذوالفقاری در زنجان، عمارت مسعودیه در تهران و غیره به روشنی قابل مشاهده است. این جهت‌گیری در کنار رویه‌ها و گرایش‌های دیگر در سایر گونه‌های هنری این دوران، هنری متمایز با دوره‌های پیشین خود را به وجود آورده؛ هنری در آمیخته با صفات و ویژگی‌های متناقض و در عین حال ارزشمند. هر چند نظریه پردازان دوره بعد

تصویر ۲- الف: نقش برجسته شماره (۱) خانه امام جمعه، مأخذ: نویسنده.

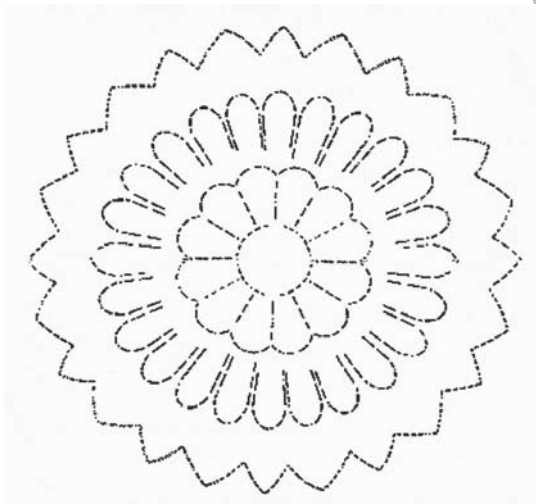
تصویر ۱- الف: نمایی از خانه امام جمعه، مأخذ: نویسنده

تصویر ۲- ر: نمونه نقش برجسته ای از مسجد- مدرسه سپهسالار (مدرسه عالی شهید مطهری) ، مأخذ: نویسنده

تصویر ۲- ب: نمونه نقش برجسته ای از عمارت مسعودیه، مأخذ: نویسنده

تصویر ۳- طرح حجاری نقش تزئینی بالای بخش ستوری مقبره کوروش در پاسارگاد، مأخذ: استروناخ، ۱۳۷۹، ۱۱۳

تصویر ۲- د: نمونه نقش برجسته ای از مسجد- مدرسه سپهسالار (مدرسه عالی شهید مطهری) ، مأخذ: نویسنده

تصویر ۴- ظرفی طلایی از دوره هخامنشی، مأخذ: نویسنده

تصویر ۲- ج: نمونه نقش برجسته ای از مجموعه کاخ گلستان، مأخذ: نویسنده

بازتاب هنر ایران باستان در
تزیینات وابسته به معماری خانه
امام جمعه و خانه منسوب به
امیرکبیر

تصویر ۶- پلاکی نقره‌ای از دوره هخامنشی، مأخذ: Pope, 2003, 118

تصویر ۵- ظرفی نقره‌ای از دوره هخامنشی، مأخذ: Pope, 2003, 120

تصویر ۸- نقش برجسته شماره ۲ خانه امام جمعه، مأخذ: نویسنده

تصویر ۷- ظرفی مفرغی از دوره هخامنشی، مأخذ: نویسنده

تصویر ۱۰- نقش برجسته شماره ۳ خانه امام جمعه، مأخذ: نویسنده

تصویر ۹- قاب گچبری مکشوف از بنای جنوبی کاخ تیسفون، مأخذ: Pope, 2003, 170

تصویر ۱۲- طرح درپوش ظرفی مکشوف از پاسارگاد، مأخذ: استروناخ، ۱۳۷۹، ۱۳۵

تصویر ۱۱- نقش برجسته شماره ۴ خانه امام جمعه، مأخذ: نویسنده

پژوهش می توان به موارد زیر اشاره نمود:
ابتدا آن که پرداختن به ویژگی های درخور توجه تزئینات وابسته به معماری دو بنای بررسی شده به دلیل ناشناخته ماندن آن ها در مطالعات معماری عصر قاجار ضروری می نمود، دیگر این که بناهای مورد اشاره در حساس ترین زمان حیات هنری قاجاریه، یعنی دوره ای که در آن تهران عنوان «دارالخلافت» گرفت و ساخت ساختمان های جدید با معماری تلفیقی رشد و توسعه پیدا کرد، شکل گرفتند و به همین دلیل بررسی ویژگی های تزئینی آن ها همانند بررسی

که به طور هم زمان تربیت یافته مکتب قاجار و آموزش دیده مکتب غرب بودند، به دلایل کاملاً سیاسی سعی در بی ارزش جلوه دادن هنر این دوره داشتند. آن چه در پی می آید، نگاهی است بر آن بخش از تزئینات وابسته به معماری خانه امیر کبیر و خانه امام جمعه به عنوان دو بنای مربوط به عصر قاجار که تحت تاثیر هنر ایران باستان شکل گرفته اند. در این جا منظور از هنر ایران باستان، هنر ایران پیش از ورود اسلام است.
در باره دلایل گزینش این دو بنا به عنوان موضوع

تصویر ۱۴- نمونه کاشی کاری شماره ۲ خانه امام جمعه با نقش شاپور دوم، مأخذ: نویسنده

تصویر ۱۳- نمونه کاشی کاری شماره ۱ خانه امام جمعه با نقش شاپور یکم، مأخذ: نویسنده

بازتاب هنر ایران باستان در تزئینات وابسته به معماری خانه امام جمعه و خانه منسوب به امیرکبیر

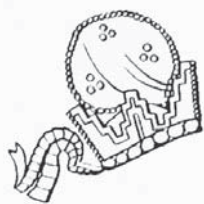
به صورت تزئینی متعلق به دوران باستان به مثابه الگوهای خوشایند سفارش دهندگان تزئینات معماری آن زمان نگریسته است.

روش انجام این پژوهش توصیفی-تحلیلی است. از آن جا که شیوه «مطالعه تطبیقی» به عنوان روشی پایه ای در اغلب مطالعات وابسته به عوامل تاریخی مورد بهره برداری قرار می گیرد، در پژوهش پیش رو تحلیل ها با استفاده از این شیوه به رشته تحریر در آمده است. با کاربرد این روش تزئینات متعلق به معماری خانه امام جمعه و خانه منسوب به امیر کبیر در قیاس با الگوها و شاخصه های تزئینی مورد استفاده در آثار منقول و غیر منقول در ایران باستان مورد بررسی قرار گرفته اند. در این جا هدف محوری، آشنایی با آن دسته از عناصر تزئینی مورد استفاده در دو بنای یاد شده است که از نظر نقش، طرح و گاه شیوه اجرا از هنر ایران در سده های پیش از اسلام به طور مستقیم یا غیر مستقیم تاثیر گرفته است.

در این پژوهش، از روش ترکیبی (میدانی و کتابخانه ای) در جمع آوری داده ها استفاده شده و ابزار گرد آوری اطلاعات نیز شامل شناسه برداری و عکسبرداری می باشد. ارزیابی داده ها نیز به روش کیفی بود و تحلیل کیفی ناظر به اقتباس ها و تاثیر پذیری هایی است که از هنر ایران باستان در نمونه های منتخب انجام شده است.

معرفی خانه امام جمعه

این بنا در محدوده بافت قدیم شهر تهران، در خیابان ناصرخسرو، انتهای کوچه امام جمعه واقع شده است. (تصویر ۱-الف) همان گونه که از نام این بنا برمی آید، این خانه متعلق به یکی از امام جمعه های تهران در دوره قاجار بوده و تاریخ بنای آن به اواسط دوران سلطنت ناصرالدین شاه یعنی سال های ۱۲۸۰ تا ۱۳۰۰ هجری قمری باز می گردد.

تصویر ۱۷- تصویر تاج های شاپور دوم بر روی سکه های این پادشاه ساسانی، مأخذ: Pope, 2003, 2234

تصویر ۱۸- تصویر تاج های شاپور سوم بر روی سکه های این پادشاه ساسانی، مأخذ: Pope, 2003, 2235

تصویر ۱۵- نمونه کاشی کاری شماره ۳ خانه امام جمعه با نقش شاپور سوم، مأخذ: نویسنده

ویژگی های تزئینی عصر قاجار است.

همچنین دو بنای خانه امام جمعه و خانه منسوب به امیر کبیر دارای مصادیق قابل توجه بهره مندی از هنر ایران باستان هستند و در نتیجه متناسب با هدف محوری این تحقیق؛ یعنی بازشناسی عناصر تزئینی متأثر از ایران باستان در تزئینات وابسته به معماری بناهای عصر قاجار در تهران می باشند. به همین علت نیز پرداختن به تزئینات خانه منسوب به امیر کبیر که محدود به عناصر تزئینی موجود در سردر بنای مذکور است در راستای رسیدن به هدف محوری این تحقیق کافی به نظر می رسد. بنابراین انتخاب این دو بنای خاص در ادامه ارائه چشم اندازی از هنر تزئینی دوره ای مهم از عصر قاجار بوده است.

اصلی ترین پرسش تحقیق این است آیا تزئین کاران دو بنای مورد بررسی در گزینش طرح های متعلق به دوران باستان، بنا را بر اساس خلاقیت گذاشته اند؟ فرضیه مطرح شده نیز این است که هنرمند در کاربرد طرح های تزئینی متعلق به عصر قاجار تا حد بسیار زیادی مطابق با سنن تزئینی رایج دوران قاجار عمل کرده و در عین حال

تصویر ۱۶- تصویر تاج های شاپور یکم بر روی سکه های این پادشاه ساسانی، مأخذ: Pope, 2003, 2234

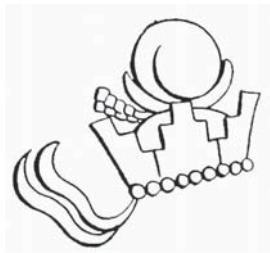
تصویر ۲۰- نمونه کاشی کاری شماره ۵ خانه امام جمعه با نقش یزدگرد دوم، مأخذ: نویسنده

تصویر ۱۹- نمونه کاشی کاری شماره ۴ خانه امام جمعه با نقش بهرام یکم، مأخذ: نویسنده

مورد شاخص آن‌ها را مورد بررسی قرار می‌گیرد، دارای موضوعات هندسی و گیاهی می‌باشند. این نقوش موضوع حجاری بسیاری از بناهای دوره قاجاریه از جمله عمارت مسعودیه (تصویر ۲- ب) مجموعه کاخ و باغ گلستان (تصویر ۲- ب)، مسجد و مدرسه سپهسالار (تصاویر ۲- د و ۲- ر)، و غیره قرار گرفته‌اند و در مواردی نیز، بخش فوقانی ورودی‌های اصلی و فرعی بناهای این دوره را زینت داده‌است و نشانه‌هایی از تأثیر پذیری از هنر دوران باستان در این آثار مشاهده می‌شود.

طرح نمونه نقش برجسته شماره ۱ خانه امام جمعه (تصویر ۲- الف)، طرحی به طور کامل اقتباس شده از دوره هخامنشی است. نمونه مشابه باستانی این نقش برجسته را می‌توان بر بالای قسمت سنتوری مقبره کوروش در پاسارگاد از دوره هخامنشی (تصویر ۳) مشاهده نمود، هر چند اکنون تا حدود زیادی فرسایش یافته است، اما طرح

تصویر ۲۲- تصویر تاج‌های شاپور سوم بر روی سکه‌های این پادشاه ساسانی، مأخذ: Pope, 2003, 2235

(بی نام، ۱۳۸۵، بدون شماره صفحه)

مدخل ورودی این بنا توسط راهروی باریکی به حیاط نسبتاً بزرگی متصل می‌شود. وسط حیاط حوض سنگی مستطیل شکلی قرار گرفته و در دو طرف آن دو ستون سنگی متشکل از چهار مجسمه پشت به هم داده قرار دارد که هر کدام سر انسان-دیوی را بر دوش سمت راست خود گرفته است. (تصویر ۱- ب) نمونه‌های مشابهی از ستون‌های یاد شده در حیاط بنای چهل ستون اصفهان نیز وجود دارد. (تصویر ۱- ج) این بنای دو اشکوبه دارای بخش اندرونی، بیرونی، شاه نشین و تالار زمستانی است. تزئینات شاخص این بنا کاشی کاری، گچ بری، آیینه کاری، حجاری، مقرنس کاری (مقرنس گچی) و نقاشی دیواری می‌باشد.

بررسی تزئینات نقش برجسته خانه امام جمعه
حجاری‌های خانه تاریخی امام جمعه که در این جا چند

تصویر ۲۱- تصویر تاج‌های شاپور سوم بر روی سکه‌های این پادشاه ساسانی، مأخذ: Pope, 2003, 2235

اشخاص را در مواردی به صورت جابه جا و گاه همراه با غلط های املایی ثبت نموده است. در نگاه نخست شاید چنین به نظر آید که کاشی های مذکور تنها از نظر موضوع متأثر از هنر ایران باستان اند و به لحاظ تصویری نشان دهنده هنر ایران باستان نیستند، اما با اندکی دقت در جزئیات تصویری این آثار به روشنی می توان دریافت که سازنده آن ها، با تأثیرپذیری از الگوهای باستانی دست به طراحی و ساخت این آثار زده است. به این معنی که اگرچه شاکله بصری این آثار تا حد بسیار زیادی مطابق با صور رایج در نقاشی دوران قاجار، به ویژه شبیه کشی این دوران است، اما از نظر جزئیات تصویری متأثر از الگوهای باستانی می باشد.

چنان که تاج شخصیت هایی که به عنوان شاهان ساسانی بر روی این کاشی ها تصویر شده، تا حدود زیادی مشابه تاج این افراد بر روی سکه های دوران ساسانی است. وجود این تشابه، از این جهت تامل برانگیز است که شناسایی چهره هایی که بر روی سکه های ساسانی نقش شده، به واسطه خواندن نوشته های آن ها (خط پهلوی) امکان پذیر است. با توجه به این که رمز خط پارسی میانه توسط زبان شناسان غربی کشف شد و از طرفی در آن زمان کار تخصصی زیادی در راستای ترجمه نوشته های پهلوی به فارسی دوران جدید صورت پذیرفته بود، چگونه هنرمند آن روزگار توانسته به شناخت چهره ها دست یافته و سپس نام ایشان را در کنار تصاویر ثبت کند؟ هر چند تصویر شخصیت های حماسی را یا به کمک ذهن خلاق خود نقش زده و یا منبع الهام و الگوی دیگری در اختیار

بازسازی شده این نقش برجسته در کتاب پاسارگاد آمده است. (استروناخ، ۱۳۷۹، ۱۱۳)

طراحی های مشابهی نیز از عناصر تزئینی موجود در نقش برجسته شماره ۱ در برخی دیگر از آثار به دست آمده از دوره هخامنشی و دوره های پیشین و به ویژه در آثار فلزی مشاهده می شود که گویای استفاده زیاد از این گونه عناصر تزئینی در آن عصر است. (تصویرهای ۴ تا ۷)

طرح کلی نقش برجسته شماره ۲ خانه امام جمعه (تصویر ۸) که نمونه های مشابهی از آن در دیگر بناهای دوره قاجار در تهران هم چون عمارت مسعودیه و کاخ گلستان نیز دیده می شود تا حد زیادی مشابه طرح یک قاب گچ بری مکشوف از بنای جنوبی کاخ تیسفون از دوره ساسانی (تصویر ۹) است. تایید این تشابه با چشم پوشی از دگرگونی برخی عناصر تزئینی در قاب گچ بری مورد اشاره، کاستن برخی جزئیات تزئینی از آن و اضافه نمودن جزئیات تزئینی دیگر به آن میسر خواهد بود.

نقوش به کار گرفته شده در نمونه های شماره ۳ (تصویر ۱۰) و ۴ خانه امام جمعه (تصویر ۱۱)، برگرفته از نقشمایه های دوران هخامنشی است. با دقت در جزئیات این دو نمونه و مقایسه آن ها با طرح درپوش ظرفی مکشوف از محوطه پاسارگاد (تصویر ۱۲) می توان به شباهت های موجود در دو نمونه دوره هخامنشی و قاجار پی برد. به این معنی که بخشی از جزئیات تزئینی درپوش ظرف کشف شده از محوطه پاسارگاد در نقش برجسته شماره ۳ و بخش دیگری از آن در نمونه شماره ۴ بازتاب یافته است.

بررسی تزئینات کاشی کاری خانه امام جمعه

بخش زیادی از تزئینات وابسته به معماری خانه امام جمعه را کاشی کاری و آیینه کاری تشکیل می دهد.

کاشی کاری های خانه امام جمعه که بیان گر توجه سازنده یا سفارش دهنده آن به مضامین و موضوعات مرتبط با ایران باستان است، به روش کاشی هایی از همین دست در مجموعه کاخ گلستان ساخته شده است. موضوع و مضمون غالب این کاشی ها را تصاویر طراحی شده ای از شاهان ساسانی و در برخی موارد، شخصیت های حماسی و اسطوره ای تشکیل می دهند. هنرمند اسامی این

تصویر ۲۳- نمونه گچبری شماره ۱ خانه امام جمعه (ایوان طبقه دوم)، مأخذ: نویسنده

تصویر ۲۴- نمونه گچبری شماره ۲ خانه امام جمعه، مأخذ: نویسنده

با یکدیگر یا به عبارت دیگر الگو برداری نمونه های قاجاری از آثار باستانی برد.

نمونه کاشی شماره ۳ خانه امام جمعه (تصویر ۱۵) که طبق نوشته روی آن، تصویر شاپور سوم ساسانی را نمایش می دهد، مانند نمونه های پیشین شاه ساسانی را در حال نشسته، اما این بار با سپری در یکی از دستانش به تصویر کشیده است. با مقایسه تاج های شاپور سوم بر روی سکه های این پادشاه (تصویر ۱۸) و تاج تصویر شده در این کاشی، می توان گفت که احتمالاً سازنده این کاشی، نمونه های باستانی مربوط به شاپور یکم و دوم (سکه های این پادشاهان و یا دیگر آثار در دسترس) را برای تصویر کردن شاپور سوم ساسانی الگوی خود قرار داده است. نمونه هایی از این قبیل که در آن کاشی ساز در انتساب یک تصویر به یکی از شاهان ساسانی با توجه به عدم انطباق تصویر تاج آن ها با کار مستند موجود (مانند سکه های ایشان)، اگر نگوییم که به خطا رفته، می توان گفت که دقت لازم را نداشته است. این احتمال نیز وجود دارد که کاشی ساز آثار دیگری را جهت الگو برداری در اختیار داشته که اینک برای ما شناخته شده نیستند.

کاشی شماره ۴ خانه امام جمعه (تصویر ۱۹)، بهرام یکم ساسانی را که به حالت نشسته بر سکو، در حالی که شمشیری به کمر آویخته، نشان می دهد. تاج ترسیم شده در این نمونه با تاج بهرام یکم در سکه های این پادشاه ساسانی شباهت زیادی دارد. (تصویر ۲۱) البته تاج این پادشاه آن گونه که بر روی سکه ها نشان داده شده دارای قسمتی کاکل مانند در بخش فوقانی نیز هست که در کاشی مورد نظر در خانه امام جمعه تصویر نشده است.

کاشی شماره ۵ خانه امام جمعه (تصویر ۲۰)، یزدگرد دوم ساسانی که به حالت ایستاده، یک دست بر کمر و دست دیگر را بر سکویی گذاشته، نمایش داده است، چون موارد پیشین تاج این شاه ساسانی (یزدگرد دوم) هم، دارای مشابهت های بسیار با نمونه های موجود در سکه های مربوط به پادشاه است. (تصویر ۲۲)

بررسی تزئینات گچبری خانه امام جمعه

گچبری های خانه امام جمعه که ترکیبی از نقوش و طرح های گیاهی و هندسی می باشد، در سطوح داخلی و خارجی بنا به وضوح قابل مشاهده بوده و از نظر کمی، درصد قابل توجهی از تزئینات وابسته به معماری این بنا را در می گیرد. دو نمونه منتخب از گچبری های خانه امام جمعه (تصاویر ۲۳ و ۲۴) دارای طرح های گیاهی با نقش غالب برگ پنجه ای هستند که مطابق سنت تزئینی رایج در هنر ایران باستان، زنجیره وار به هم متصل شده و در نواری افقی گسترش یافته است. نمونه هایی از این گونه تزئین گچبری را می توان در آثار به جای مانده از دوره ساسانی در طاق بستان (تصویر ۲۵) مشاهده نمود. و همچنین طرح های مشابه این تزئینات را می توان در آثار

داشته است.

با مراجعه به تصاویر پادشاهان و شخصیت های حماسی ایران باستان که توسط مرحوم فرصت الدوله شیرازی در کتاب دریای کبیر نقاشی شده و او نیز این تصاویر را از کتاب نامه خسروان اقتباس نموده دو احتمال می توان مطرح نمود:

۱- اگر تالیف کتاب نامه خسروان و یا کتاب دریای کبیر دارای تاریخی مقدم بر تاریخ ساخت کاشی های خانه امام جمعه باشند، در نتیجه هنرمند کاشی کار با توجه به تصاویر موجود در کتاب های مذکور اقدام به طراحی و ساخت کاشی های موجود در خانه امام جمعه کرده است. ۲- چنان چه ساخت کاشی های خانه امام جمعه دارای تاریخی مقدم بر تاریخ تالیف کتاب نامه خسروان و یا کتاب دریای کبیر باشد، با توجه به این که نمونه هایی مشابه با کاشی های موجود در خانه امام جمعه در برخی دیگر از بناهای دوران قاجار نیز وجود دارند، در نتیجه می توان گفت منبع تصاویر موجود در کتاب نامه خسروان و نیز کتاب دریای کبیر، کاشی های موجود در خانه امام جمعه بوده است. اثبات این موضوع خود پژوهش مستقلی را می طلبد. (برای مطالعه بیش تر ر.ک به: رستگار فسایی، ۱۳۷۴، ۷ تا ۲۶۵) در ادامه چندین نمونه از این کاشی ها مورد بررسی قرار می گیرد.

کاشی شماره ۱ خانه امام جمعه (تصویر ۱۳) دارای نقش شاپور ساسانی است. شاپور به حالت دو زانو نشسته و برسمی در دست دارد. این تصویر مانند سایر نمونه کاشی های دیگر توسط قابی احاطه شده دور تا دور آن را اسلیمی ها و نقوش موسوم به دهن اژدری فراگرفته است. با مقایسه تاج شاپور در این تصویر با تاج پادشاهان ساسانی با نام شاپور، می توان گفت که نقش مذکور، نقش شاپور یکم یا دوم ساسانی است. (تصاویر ۱۶، ۱۷ و ۱۸) لازم به ذکر است توجه ویژه به تاج شخصیت تصویر شده در این آثار، به دلیل شباهت تاج این افراد، با نمونه های موجود در سکه های مربوط به این پادشاهان است. (برای مشاهده تصویر تاج شاهان ساسانی ر.ک به: Pope, 2003, Vol.V, PP.2234-2235) کاشی ساز سعی داشته لباس شاپور را مشابه پوشش مرسوم پادشاهان ساسانی در نقش برجسته های به جا مانده از ایشان تصویر نماید. رسم در دست گرفتن برسم یا چوبدستی توسط شاه نیز که در این نمونه و نمونه های مشابه وجود دارد، در میان آثار باقی مانده از هنر ایران باستان، بسیار دیده می شود. نمونه کاشی شماره (۲) خانه امام جمعه (تصویر ۱۴) دارای نقش شاپور دوم ساسانی است که همانند نمونه پیش در حالت نشسته و برسم در دست تصویر شده است. چنان که پیش تر نیز گفته شد، با مقایسه تاج شاپور دوم در این کاشی با تاج شاپور دوم بر روی سکه های این پادشاه ساسانی (تصویر ۱۷) می توان پی به شباهت آن ها

بازتاب هنر ایران باستان در
تزئینات وابسته به معماری خانه
امام جمعه و خانه منسوب به
امیرکبیر

تصویر ۲۵- طرحی از بخشی از حجاری های طاق بستان (طاق بزرگتر)، مأخذ: نویسنده

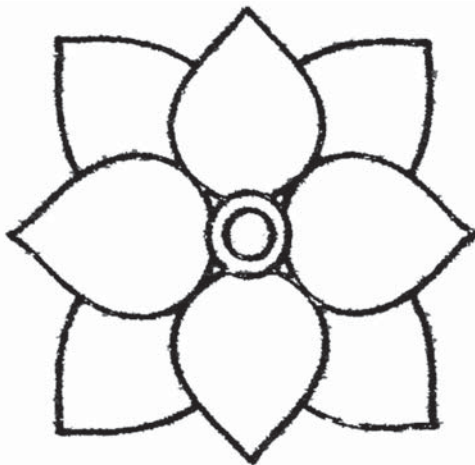
تصویر ۲۶- ورودی خانه منسوب به امیر کبیر، مأخذ: نویسنده

تصویر ۲۷- نمونه نقش برجسته شماره ۱ خانه منسوب به امیر کبیر، مأخذ: نویسنده

تصویر ۲۸- جزئیات تزئینی نمونه نقش برجسته شماره ۱، مأخذ: نویسنده

تصویر ۲۹- نقش تزئینی گل از دوره ساسانی (حجاری های تاق بستان در کرمانشاه)، مأخذ: ریاضی، ۱۳۸۲، ۱۱۷

تصویر ۳۰- جزئیات تزئینی نمونه نقش برجسته شماره ۱ خانه منسوب به امیر کبیر، مأخذ: نویسنده

و ۳۰) از این دو مورد نقش نخست (تصویر ۲۸) با نقش گل تزئینی موجود در حجاری های تاق بستان از دوره ساسانی در کرمانشاه (تصویر ۲۹) مشابه است و نقش دوم (تصویر ۳۰) نقش آشنای گل نیلوفر آبی (رزت) است

متعلق به دوره هخامنشی نیز یافت. (تصاویر ۴۷ و ۴۸)

معرفی و بررسی تزئینات خانه منسوب به امیر کبیر
خانه منسوب به امیر کبیر که اینک پایگاه هفتم پلیس آگاهی تهران بزرگ است، در ضلع جنوبی مجموعه کاخ گلستان و با فاصله چند ساختمان اداری (ساختمان های اداری وزارت دادگستری و نیروی انتظامی) از آن قرار دارد، از ابنیه تاریخی دوران قاجار است. همان گونه که از نام بنا برمی آید، این خانه منسوب به محبوب ترین شخصیت تاریخ دوره قاجار، میرزا تقی خان امیرکبیر بوده است. از آن جا که ورود به بنای یاد شده و عکسبرداری از آن به دلایل امنیتی ممنوع می باشد، تنها عکس برداری از نمای ورودی این بنا (ضلع شرقی بنا) و آن هم به دشواری امکان پذیر شد. (تصویر ۲۶)

بر سه سوی دو ستون تزئینی موجود در دو طرف ورودی این بنا نقوش برجسته ای الهام گرفته از طرح های تزئینی دوران هخامنشی به صورت تکراری و البته با چینش مختلف نقر شده است. متاسفانه در چند سال اخیر بر اثر بی توجهی بر روی نقش برجسته های مذکور لایه ای از رنگ روغن زده شده که این امر از نظر موازین حفاظتی و مرمتی نادرست است. همچنین مرمت قسمت های یاد شده به وسیله پودر سیمان و عدم توجه به ارزش تاریخی و هنری این آثار، روند تخریب آثار یاد شده را شتاب بخشیده، به گونه ای که پوشش سطحی نقوش مورد نظر دچار فرسایش و خوردگی شده است. به کارگیری پودر سیمان برای مرمت سطوح سنگی، رشد سریع عامل مخرب گلسنگ را به دنبال دارد. به دلیل آن که بخشی از تزئیناتی که عکس برداری از آن ها میسر شد در زیر عنوان «تزئینات نقش برجسته» قرار گرفته است، در نتیجه دسته بندی انواع تزئینات وابسته به معماری - آن چنان که در مبحث خانه امام جمعه دیده می شود - امکان پذیر نیست. در ادامه چند نمونه از نقوش برجسته موجود در نمای ورودی این بنا بررسی می شود.

نقش برجسته شماره (۱) خانه امیر کبیر (تصویر ۲۷) با موضوع معروف فروهر یا نقش نمادین اهورامزدا است. «در آیین زرتشتی فروهر نیرویی است که اهورامزدا برای نگاهداری آفریدگان نیک ایزدی از آسمان فرو فرستاده و آن نیرویی است که سراسر آفرینش نیک از پرتو آن پایدار است». (ریاضی، ۱۳۷۵، ۱۴۹).

این نقش برجسته، تقلید بی کم و کاستی است از نقش نمادین اهورا مزدا در تخت جمشید از دوره هخامنشی. طرح های بسیاری از موضوع مذکور با حالت های کم و بیش مشابه از دوره های هخامنشی و ساسانی بر جای مانده است.

در چهارگوشه نقش برجسته مذکور، نقش چهار گل تزئینی وجود دارد که دو به دو مشابه اند. (تصاویر ۲۸

تصویر ۳۳- بخشی از جام مکشوف از املش (هزاره اول پیش از میلاد) ، مأخذ: نویسنده

تصویر ۳۱- کاشی لعابدار با نقش گل نیلوفر آبی، چغازنبیل، ایلام میانی، مأخذ: نویسنده

تصویر ۳۴- نمونه نقش برجسته شماره ۲ خانه منسوب به امیر کبیر، مأخذ: نویسنده

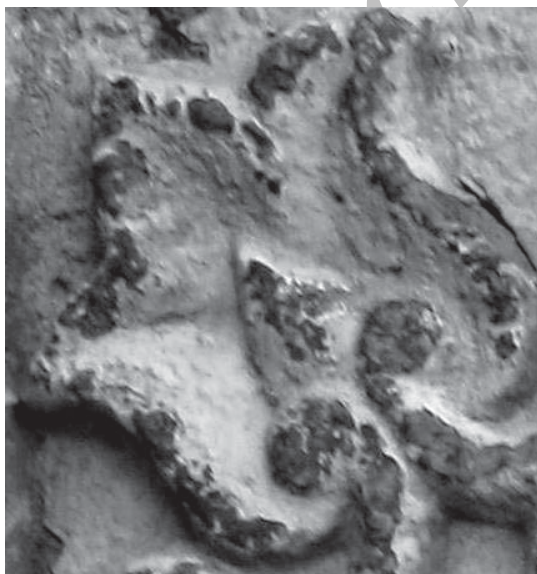

تصویر ۳۲- نقش گل نیلوفر آبی، کاخ شوش، دوره هخامنشی، مأخذ: نویسنده

کار رفته است. نقشمایه مذکور در ادوار بعدی و به ویژه در دوران اسلامی و گاه با تغییراتی (از جمله در نوع حیوانات نزاع کننده) به کرات در بسیاری از هنرهای ایرانی از جمله در فرش ایرانی، آثار نگارگری و غیره بازتولید شده، اما ظهور آن در تزئینات وابسته به معماری در دوره قاجار، یادآور تجلی تصویری نقشمایه مذکور در تزئینات وابسته به معماری دوران هخامنشیان است. این نقشمایه را می توان در تزئینات وابسته به معماری بناهای دوران اسلامی در کشورهای هم جوار نیز مشاهده نمود. به عنوان

که با تعداد گلبرگ های مختلف در آثار دوره های مختلف دیده می شود. به عنوان مثال نقش گل نیلوفر آبی دوازده گلبرگی از چغازنبیل مربوط به دوره ایلام (تصویر ۳۱)، نقش شانزده گلبرگی این گل در کاخ شوش از دوره هخامنشی (تصویر ۳۲)، نقش هفده گلبرگی آن در آثار فلزی هزاره اول پیش از میلاد از املش (تصویر ۳۳) و غیره به دست آمده است.

نقش برجسته شماره (۲) خانه امیر کبیر (تصویر ۳۴) دارای دو عنصر قابل ملاحظه است، یکی نقشمایه حمله شیر به گاو در مرکز قاب و دیگری نقشمایه موسوم به گل اناری در چهارگوشه این نقش برجسته است. مشهور ترین نمونه باستانی نقشمایه حمله شیر به گاو را می توان بر پلکان شرقی کاخ آپادانا در تخت جمشید (تصویر ۳۵) مشاهده نمود. در بسیاری از دیگر آثار هنری عصر هخامنشیان نیز (از جمله در آثار فلزی) طرح مذکور به

تصویر ۳۶- بخشی از نقش برجسته شماره ۲ خانه منسوب به امیر کبیر با نقش گل اناری، مأخذ: نویسنده

تصویر ۳۵- حمله شیر به گاو، پلکان شرقی کاخ آپادانای تخت جمشید، مأخذ: نویسنده

تصویر ۴۱- طرح قاب گچبری از مسجد جامع اصفهان با نقشمایه گل اناری، مأخذ: Pope,2003,2285

تصویر ۳۷- طرح یکی از مفرغینه های مکشوف از لرستان با نقشمایه گل اناری، مأخذ: Pope,2003,2285

تصویر ۴۲- نمونه نقش برجسته شماره ۳ خانه منسوب به امیر کبیر، مأخذ: نویسنده

تصویر ۳۸- طرحی از قاب گچبری از دوره ساسانی در کاخ تیسفون، مأخذ: Pope,2003,2285

تصویر ۴۳- جزئیات نمونه نقش برجسته شماره ۳ خانه منسوب به امیر کبیر، مأخذ: نویسنده

تصویر ۳۹- طرح یک تشت فلزی از دوره ساسانی با نقشمایه گل اناری، مأخذ: Pope,2003,2285

تصویر ۴۴- جزئیات نمونه نقش برجسته شماره ۳ خانه منسوب به امیر کبیر، مأخذ: نویسنده

تصویر ۴۰- طرح یک پارچه ابریشمی دوره ساسانی با نقشمایه گل اناری، مأخذ: Pope,2003,2285

مکشوف از لرستان باز می گردد. (تصویر ۳۷) طرح های به نسبت جدیدتر این نقشمایه در گچ بری های مکشوف از کاخ تیسفون مربوط به دوره ساسانی (تصویر ۳۸)، در آثار فلزی (تصویر ۳۹) و در پارچه های ابریشمی همین دوره (تصویر ۴۰) بازتاب گسترده ای یافته است. همچنین نقشمایه مذکور در یک قاب گچ بری، در مسجد جامع

مثال نمونه ای از این نقشمایه در حجاری های مسجد کبیر آناتولی سده ۶ هجری قمری مشاهده می شود. (ر.ک: گرابر و هیل، ۱۳۸۶، ۱۱۰) پیشینه نقشمایه موسوم به گل اناری (تصویر ۳۶) نیز که در چهارگوشه نقش برجسته شماره (۲) خانه منسوب به امیر کبیر مشاهده می شود به مفرغینه های

بازتاب هنر ایران باستان در تزئینات وابسته به معماری خانه امام جمعه و خانه منسوب به امیرکبیر

تصویر ۴۶- جزئیات نمونه نقش برجسته شماره ۳ خانه منسوب به امیر کبیر، مأخذ: نویسنده

تصویر ۴۵- بخشی از یکی از نقوش برجسته تزئینی تخت جمشید، مأخذ: امیرگانه، ۱۳۸۱، ۱۹۸

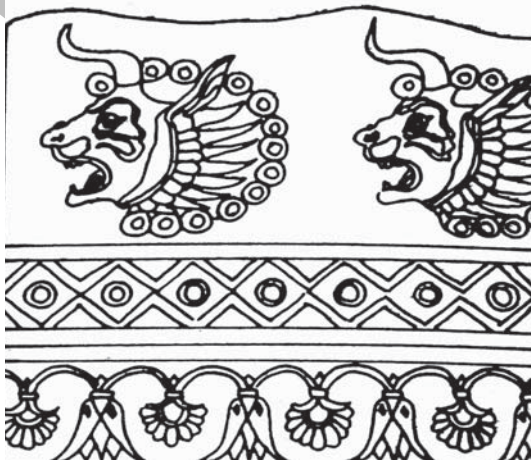

تصویر ۴۸- بخشی از تزئینات ظرف نقره ای، دوره هخامنشی، مأخذ: نویسنده

تصویر ۴۷- طرح یک کاشی رنگی مکشوف از کاخ شوش، دوره هخامنشی، مأخذ: نویسنده

دارد. (تصاویر ۴۴ و ۴۵) عنصر تزئینی دوم (تصویر ۴۶) نیز به وفور در آثار دوره هخامنشی (در تزئینات وابسته به معماری کاخ شوش و در حجاری های تخت جمشید و در آثار فلزی این دوره) دیده می شود. (تصویرهای ۴۷ و ۴۸) منشا این عنصر تزئینی که در زبان مصر دوران باستان، سشن (Seshen) نامیده می شود، در آثار هنری، به ویژه در دیوارنگاری ها و حجاری های مقابر سلطنتی مصر باستان قابل پی گیری است. (Wilkinson, 1992, p.121) لازم به توضیح است سشن که در زبان مصر دوران باستان کلمه خاص محسوب می شود به معنای «زنبق دره» است. عنصر تزئینی شاخص نقش برجسته شماره ۴ خانه منسوب به امیر کبیر (تصویر ۴۹) نیز مشابه عنصر تزئینی دوم نمونه نقش برجسته شماره ۳ (تصویر ۴۶) است که در ترکیبی متفاوت با این نقش برجسته طرح ریزی و اجرا شده است. بنابراین ارجاع به نمونه های باستانی نقشمایه موجود در نقش برجسته شماره ۴ همانند مورد پیش است.

تصویر ۴۹- نمونه نقش برجسته شماره ۴ خانه منسوب به امیر کبیر، مأخذ: نویسنده

اصفهان (تصویر ۴۱) نیز شناسایی شده است. (ر.ک: Pope, 2003, P.2685) نمونه نقش برجسته شماره (۳) خانه منسوب به امیر کبیر (تصویر ۴۲) دارای دو عنصر تزئینی قابل توجه است. عنصر تزئینی نخست (تصویر ۴۳) در آثار دوره هخامنشی به ویژه در تزئینات وابسته به معماری کاخ شوش و در حجاری های تخت جمشید وجود

نتیجه

در تزئینات وابسته به معماری دو بنای خانه منسوب به امیر کبیر و خانه امام جمعه از عناصری بهره گرفته شده که ریشه در هنر ایران پیش از اسلام و به ویژه دوره ساسانی دارد. این تزئینات به گونه ای طراحی و اجرا شده اند که با نمونه های موجود در هنر ایران باستان دارای شباهت های بسیاریند و در عین حال متأثر از شیوه های تصویری و تجسمی خاص دوران قاجار شکل گرفته اند و به یک عبارت می توان گفت که روح هنر دوران قاجار در آن ها بازیافتنی است. در واقع هنرمند تزیین کار، در استفاده از طرح های تزئینی متعلق به عصر قاجار تا حد بسیار زیادی مطابق با سنن تزئینی رایج دوران قاجار عمل کرده و در عین حال به شکل های تزئینی متعلق به دوران باستان مانند الگوهای خوشایند سفارش دهندگان تزئینات معماری آن زمان نگریسته است. آن چه این تزئینات را از سایر موارد وابسته به معماری این دو بنا، از نظر ماهیت و شیوه اجرا متمایز می کند، تاثیرپذیری طراحان و سازندگان این آثار از الگوهای دوران باستان است.

منابع و مأخذ

- گراپر، الگ و درک هیل، معماری و تزئینات اسلامی، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، چاپ اول، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۸۶.
- ریاضی، محمد رضا، طرح ها و نقوش لباس ها و بافته های ساسانی، چاپ اول، گنجینه هنر، تهران، ۱۳۸۲.
- ریاضی، محمد رضا، فرهنگ مصور اصطلاحات هنر ایران، چاپ اول، پیام نور، تهران، ۱۳۷۵.
- سعیدیان، عبدالحسین، فرهنگ مصور مختصر چهارزبانه هنر نقاشی و آثار نقاشان جهان، انتشارات علم و زندگی، انتشارات پیکان، تهران، ۱۳۷۶.
- حسینی فسایی، حاج میرزا حسن، فارسنامه ناصری، به کوشش منصور رستگار فسایی، چاپ دوم، آتیه، تهران، ۱۳۶۷.
- استروناخ، دیوید، پاسارگاد، ترجمه دکتر حمید خطیب شهیدی، چاپ اول، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران، ۱۳۷۹.
- بی نام، فهرست سازمان زیبا سازی شهر تهران: خانه تاریخی امام جمعه، ۱۳۸۵.

Pope, Arthur Upham: A Survey Of Persian Art From Prehistoric Times To The Present, Edited by Phyllis ackerman, Oxford University press, volume VI, London, 2003.

Popé, Arthur Upham: A Survey Of Persian Art From Prehistoric Times To The Present, Edited by Phyllis ackerman, Oxford University press, volume V, London, 2003.

Wilkinson, Richard. H: Reading Egyptian Art, Thames And Hudson Ltd, London, 1992.

تقابل شهریار و گاو-تخت
جمشید